

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगद्वारा पारित

मानवअधिकार सम्बन्धी निर्देशिकाहरू

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग

हरिहरभवन, ललितपुर

आयोगका पदाधिकारीहरू

अध्यक्ष

माननीय केदारनाथ उपाध्याय

सदस्यहरू

माननीय रामनगिना सिंह

माननीय गौरी प्रधान

माननीय डा. लीला पाठक

माननीय डा. के. बी. रोकाया

सचिव

विशाल खनाल

प्रकाशक : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
हरिहरभवन, ललितपुर, नेपाल

प्रकाशन मिति : मार्ग, २०६९

संस्करण : प्रथम

प्रति : १५००

प्रकाशन नं. : ११०/१५०/२०६९

मुद्रण : कम्पोज वर्ल्ड प्रा.लि., ठिमी

सर्वाधिकार : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, नेपाल ।

भूमिका

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले विभिन्न समयमा पारित गरेका मानव अधिकार सम्बन्धी विभिन्न निर्देशिकाहरूको संकलन यस प्रकाशन मार्फत सार्वजनिक गरिएको छ ।

निर्देशिकाहरू मध्ये मानव अधिकार रक्षक सम्बन्धी मार्ग-निर्देशिका र मानव अधिकार सहकार्य र समन्वय सम्बन्धी मार्ग-निर्देशिका बाहेकका निर्देशिकाहरूलाई पुनः प्रकाशन गरिएको छ ।

यस प्रकाशनमा प्रकाशित मार्ग-निर्देशिकाहरू मानव अधिकार रक्षक सम्बन्धी व्यवस्थापन एवं सुरक्षा, मानव अधिकारको विविध विषयमा अनुगमान तथा अनुसन्धान तथा मानव अधिकारको क्षेत्रमा सहकार्य गर्ने तथा जानकारी राख्न चाहने सबैको लागि उपयोगी हुने अपेक्षा गरिएको छ । प्रकाशित निर्देशिकाहरूको सम्बन्धमा पाठकहरूबाट सुझाव प्राप्त भएमा भविष्यमा संशोधनको माध्यमबाट सुधार गर्न आयोगलाई सहयोग पुग्ने हुँदा आवश्यक सुझावको अपेक्षा समेत गरिएको छ ।

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग

मार्ग-निर्देशिकाहरूको बारेमा

मानव अधिकार रक्षकहरू सम्बन्धीमार्ग-निर्देशिका, २०६९

मानव अधिकार रक्षक सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय घोषणापत्र, १९९८ ले विश्वव्यापी रूपमा मान्यता प्राप्त मौलिक हक तथा स्वतन्त्रताहरूको प्रवर्धन र संरक्षण गर्नमा मानव अधिकार रक्षकहरूको महत्वपूर्ण र मूल्यवान भूमिका हुने कुरा स्विकार गरेको छ । नेपालको सन्दर्भमा पनि मानव अधिकार रक्षकहरूले खेलेको भूमिका महत्वपूर्ण र अत्यन्तै प्रशंसित रहेको छ । मानव अधिकार रक्षकहरूले अत्यन्तै जोखिममा रहेर पनि नागरिकहरूको मानव अधिकारको रक्षा तथा शिक्षामा अत्यन्तै महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको पाईन्छ । यस सन्दर्भमा मानव अधिकार रक्षकहरूको भूमिकालाई अबै सबल र उत्तरदायी बनाउन एवं मानव अधिकार रक्षकहरूको काम, कर्तव्य र दायित्वलाई स्पष्ट गरी निजहरूको कामलाई सुचारु र सुव्यवस्थित गर्न तथा उनीहरूको सुरक्षा सम्बन्धमा आवश्यक प्रबन्ध गर्न मानव अधिकार रक्षक सम्बन्धी मार्ग-निर्देशिकाको अभाव लामो समय देखि महशुस भई आएको थियो । मिति २०६९ सालअसोज २२ र २३ गते ललितपुरमा भएको मानव अधिकार रक्षकहरूको राष्ट्रिय सम्मेलनबाट समेत मानव अधिकार रक्षकहरू सम्बन्धी मार्ग-निर्देशिका अविलम्ब जारी गर्न प्रस्ताव पारित गरिएको थियो । यिनै कुरालाई दृष्टिगत गर्दै राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले मिति २०६९ साल मंसिर ७ गते मानव अधिकार रक्षकहरू सम्बन्धी मार्ग-निर्देशिका, २०६९ पारित गरी जारी गरेको छ ।

मानव अधिकार सहकार्य तथा समन्वय सम्बन्धी मार्ग-निर्देशिका, २०६९

मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण, सम्बर्धन र परिपूर्ति गर्ने कार्य आफैमा समन्वयात्मक प्रयासबाट मात्र सफल हुने कार्य हो । कुनै व्यक्ति वा संस्था एकलैले चाहदैमा या गर्दैमा मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धन प्रभावकारी हुन सक्दैन । यसको लागि राज्यका संयन्त्रहरु, मानव अधिकारका क्षेत्रमा क्रियाशील संघ/संस्थाहरु लगायत अन्य सबै निकायहरुका बीचमा सहकार्य र समन्वय हुनु अत्यन्तै आवश्यक रहने गर्दछ । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३२(२)(घ) मा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले मानव अधिकारको सचेतना अभिवृद्धि गर्न नागरिक समाजसंग समन्वय र सहकार्य गर्न सक्ने प्रावधान रहेको तथा मिति २०६९ साल असोज २२ र २३ गते ललितपुरमा भएको मानव अधिकार रक्षकहरुको राष्ट्रिय सम्मेलनले सहकार्य तथा समन्वय सम्बन्धी निर्देशिका अविलम्ब जारी गर्न पारित गरेको प्रस्तावलाई समेत दृष्टिगत गरी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले मिति २०६९ साल मंसिर ७ गते मानव अधिकार सहकार्य तथा समन्वय सम्बन्धी मार्ग-निर्देशिका, २०६९ पारित गरी जारी गरेको छ ।

कारागार तथा हिरासत अनुगमन मार्ग-निर्देशिका, २०६७

आयोगबाट लामो समयको अनुगमन, अध्ययन, छलफल तथा अन्तरक्रिया पश्चात् कारागार तथा हिरासत कक्षहरुको अवस्था तथा कैदी बन्दीहरुको मानव अधिकारको अवस्था सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था गर्न, कारागार प्रशासन, कैदीबन्दीहरुको आचरण, अनुशासन, सुरक्षाकर्मीको दायित्व र कर्तव्य सम्बन्धमा अनुगमन गर्न सहज होस् भन्ने उद्देश्यले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले मिति २०६७ साल असोज ७ गते पारित गरी जारी गरेको कारागार तथा हिरासत अनुगमन मार्ग-निर्देशिका पुनः प्रकाशित गरिएको छ ।

उपभोक्ताको मानव अधिकार संरक्षण तथा सम्बर्धनको लागि अनुगमन मार्ग-निर्देशिका, २०६८

उपभोक्ताको अधिकारको सम्बन्धमा मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणा पत्र, १९४८, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र, १९६६, उपभोक्ता संरक्षण सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय दिग्दर्शन, १९८५ तथा १९९९ लगायतका मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय प्रावधानहरु तथा उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०५४ मा रहेको राष्ट्रिय कानूनी प्रावधानले प्रदान गरेका अधिकारहरुको संरक्षण गर्ने व्यक्ति तथा संस्थाले गरेका काम कारवाही र अनुगमन गर्ने सबै सरोकारवाला निकायहरुलाई सहजहोस् भन्ने उद्देश्यले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले मिति २०६८ साल साउन १२ गते पारित गरी जारी गरेको उपभोक्ताको मानव अधिकार संरक्षण तथा सम्बर्धनको लागि अनुगमन मार्ग-निर्देशिका पुनः प्रकाशित गरिएको छ ।

शवोत्खनन् मार्ग-निर्देशिका, २०६९

नेपालमा विगतको एक दशक लामो सशस्त्र द्वन्दको क्रममा ठूलो संख्यामा व्यक्तिहरु वेपत्ता पारिएको पाईए पछि उनीहरुको पहिचान गरी अवस्था सार्वजनिक गर्न तथा गैर कानूनी रुपमा मारिएका घटनाहरुको अनुसन्धान गर्न राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग लगायत विभिन्न निकायहरुबाट केही स्थानहरुमा शवोत्खनन् भएका छन् । यसै क्रममा शवोत्खनन् मार्फत मानव अवशेष एवं सम्बद्ध प्रमाणहरुको संकलन गर्दा प्रमाणहरु नछुट्ने र नबिग्रने ढंगबाट संकलन गरी अनुसन्धान गर्न तथा अनुसन्धानमा एकरूपता ल्याउनको लागि मार्ग-निर्देशिकाको महशुस गरी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले मिति २०६९ साल जेठ १८ गते पारित गरी जारी गरेको शवोत्खनन् मार्ग-निर्देशिका पुनः प्रकाशित गरिएको छ ।

प्रस्तुत ५ वटा मार्ग-निर्देशिकाहरू मध्ये मिति २०६९ साल मंसिर ७ गते बसेको बैठकबाट मानव अधिकार रक्षकहरू सम्बन्धी मार्ग-निर्देशिका, २०६९ र मानव अधिकार सहकार्य तथा समन्वय सम्बन्धी मार्ग-निर्देशिका, २०६९ पारित भएका हुन् । यस्तै शवोत्खनन् मार्ग-निर्देशिका, उपभोक्ताको अधिकार संरक्षण सम्बन्धी मार्ग-निर्देशिका र कारागार तथा हिरासत अनुगमन मार्ग-निर्देशिकाहरू यस अघि आयोगबाट विभिन्न मितिमा पारित भएका थिए । मानव अधिकार रक्षकहरू सम्बन्धी निर्देशिका र मानव अधिकार सहकार्य तथा समन्वय सम्बन्धी निर्देशिकाहरू प्रकाशन गर्दा यस अघि प्रकाशित भएका शवोत्खनन् मार्ग-निर्देशिका, उपभोक्ताको अधिकार संरक्षण सम्बन्धी मार्ग-निर्देशिका, र कारागार तथा हिरासत अनुगमन मार्ग-निर्देशिकाहरू समेत एकै स्थानमा राखी प्रकाशित गर्दा यसको प्रयोग कर्ताहरूलाई सहज हुने देखिएको हुँदा उपरोक्त ५ वटै निर्देशिकाहरू एकैसाथ राखि प्रकाशन गरिएको छ ।

उपरोक्त मार्ग-निर्देशिकाहरूको प्रयोगबाट मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्धनमा थप योगदान पुग्ने आशा आयोगले गरेको छ । यी मार्ग-निर्देशिकाहरूको निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउने सबैलाई आयोगको तर्फबाट धन्यवाद ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

विषयसूचि

निर्देशिकाको नाम	पृष्ठ
१. मानव अधिकार रक्षकहरू सम्बन्धी मार्ग-निर्देशिका, २०६९	१-२०
२. मानव अधिकार सहकार्य तथा समन्वय सम्बन्धी मार्ग-निर्देशिका, २०६९	२१-३६
३. कारागार तथा हिरासत अनुगमन मार्ग-निर्देशिका, २०६७	३७-५४
४. उपभोक्ताको मानव अधिकार संरक्षण तथा प्रबर्द्धनका लागि अनुगमन निर्देशिका, २०६८	५५-७४
५. शवोत्खनन् मार्ग-निर्देशिका, २०६९	७५-१०२

कारागार तथा हिरासत अनुगमन मार्ग-निर्देशिका, २०६७

प्रस्तावना

कारागार तथा हिरासत कक्षहरूको अवस्था तथा कैदबन्दीहरूको मानव अधिकारको सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था गर्न, कारागार प्रशासन, कैदबन्दीहरूको आचरण, अनुशासन, सुरक्षाकर्मीको दायित्व र कर्तव्य सम्बन्धमा अनुगमन गर्न आयोगको अनुगमन टोली तथा सरोकारवालाहरू सबैलाई मद्दत पुर्याउने, र सो को अनुगमन गर्न सहज होस् भन्ने उद्देश्यले मानव अधिकार आयोग ऐन, २०५३ को दफा २३ तथा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग (उजुरी, कारवाही तथा क्षतिपूर्ति निर्धारण) नियमावली, २०५७ को नियम (३९) बमोजिम राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगद्वारा यो अनुगमन मार्ग-निर्देशिका जारी गरिएको छ।

१. संक्षिप्त नाम र प्रारम्भ:

१.१ नाम: यस निर्देशिकाको नाम “कारागार तथा हिरासत अनुगमन मार्ग-निर्देशिका, २०६७” रहेको छ।

१.२ प्रारम्भ: यो मार्ग-निर्देशिका मिति २०६७ असोज ७ गते देखि प्रारम्भ हुनेछ।

२. परिभाषा: यस निर्देशिकाको प्रयोजनको लागि:

२.१ “आयोग” भन्नाले प्रचलित संविधान र कानून अनुसार स्थापित राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई सम्झनु पर्दछ।

२.२ “कारागार” भन्नाले कैदी वा थुनुवालाई कानून बमोजिम कैद गर्नको निमित्त बनेको वा तोकिएको घर कोठा वा त्यस्तै अरु

कुनै ठाउँ र त्यस्तो घर कोठा वा ठाउँले चर्चेको जग्गालाई समेत सम्झनु पर्छ।

२.३ “कैदी” भन्नाले कुनै अदालत वा अधिकार प्राप्त अधिकारीको निर्णयले कैदको सजाय पाई कैद भुक्तान गर्न कारागारमा रहेको व्यक्तिलाई सम्झनु पर्छ।

२.४ “थुनुवा” भन्नाले अपराधको अनुसन्धान तहकिकात वा पुर्पक्षका लागि प्रहरी वा अन्य निकायको हिरासतमा रहेको वा सार्वजनिक सुरक्षा ऐन, २०४६ अन्तर्गत थुनामा रहेको व्यक्तिलाई सम्झनु पर्छ।

२.५ “बन्दी” भन्नाले कारागार वा हिरासतमा थुनामा रहेको व्यक्तिलाई सम्झनु पर्छ।

२.६ “हिरासत” भन्नाले थुनामा राख्ने, कैदमा राख्ने र नजरबन्दमा राख्ने कामलाई समेत सम्झनु पर्छ।

३. प्रशासन र व्यवस्थापन सम्बन्धमा

कारागार व्यवस्थापन सम्बन्धी विषयमा अनुगमन गर्दा देहायका विषयमा ध्यान दिनु पर्नेछ:-

३.१ कारागार संचालन सम्बन्धी नीति तथा कार्यविधि निर्माण भए/नभएको।

३.२ कारागारमा हुनसक्ने आकस्मिक घटनाहरूको समाधानको पूर्व-तयारी योजना निर्माण भए/नभएको

३.३ कारागार प्रशासनसँग सम्बन्धित कर्मचारीलाई कारागार व्यवस्थापन र संचालन तथा मानव अधिकार सम्बन्धी आधारभूत तालिमको ब्यवस्था भए/नभएको

३.४ सरकारी अधिकारी तथा मानव अधिकारकर्मीको नियमित अनुगमन एवं निरीक्षण संयन्त्र तथा नीति निर्माण भए/नभएको

३.५ कारागारमा भएको कुनै पनि घटनाको सम्बन्धमा सम्बन्धित माथिल्लो अधिकारीलाई सूचित गर्ने प्रभावकारी

संचार-संयन्त्र तथा थुनुवा सम्बन्धी सुचित गर्ने संयन्त्रको व्यवस्था भए/नभएको

- ३.६ कारागार वा हिरासतमा कैदबन्दीको हत्या, मृत्यु सम्बन्धमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई २४ घण्टा भित्र सूचित गर्ने संयन्त्रको व्यवस्था भए/नभएको
- ३.७ मृतकको पोष्टमार्टम अनिवार्यरूपमा गरिनु पर्ने हुँदा सो भए/नभएको
- ३.८ कारागारका चौकिदार, नाइके आदिले गर्ने कार्यहरूको अनुगमन कारागार कार्यालय अन्तर्गतका निजामती कर्मचारीले गर्ने व्यवस्था भए/नभएको
- ३.९ कारागार वा हिरासतको क्षमताभन्दा बढी कैद वा थुनुवा रहे/नरहेको
- ३.१० कैदबन्दी वा थुनुवाहरूलाई जातजाति, धर्म, उत्पत्ति, राजनैतिक आस्था आदिको आधारमा विभेद गरिए/नगरिएको
- ३.११ यो मार्ग-निर्देशिका बमोजिम अनुगमन भए/नभएको ।

४. कारागार तथा हिरासत कक्षको अभिलेख प्रणालीमा सुधार सम्बन्धमा

कारागार तथा हिरासत कक्षको अभिलेख प्रणालीको सम्बन्धमा अनुगमन गर्दा देहायका विषयमा ध्यान दिनु पर्नेछ :-

- ४.१ घाइते, विरामी, रोगी कैदबन्दीहरूको अभिलेख दुरुस्त राख्ने व्यवस्था भए/नभएको
- ४.२ कैदमा रहँदा अस्वस्थ भई विरामीको कारण मृत्यु भएको कैदबन्दीहरूको अभिलेख राखिए/नराखिएको
- ४.३ कैदवाट छुटेका, अन्यत्रवाट सरी आएका र गर्भवती कैदबन्दीहरूको अभिलेख राखिए/नराखिएको

४.४ कारागारमा रहेका कैदबन्दीहरूको अभिलेखको विस्तृत विवरण चुस्त, दुरुस्त राखिए/नराखिएको

- ४.५ कारागार सुरुवा भई गएका र आएका बन्दीहरूको अभिलेख अद्यावधिक र दुरुस्त राखिए/नराखिएको
- ४.६ कारागारको क्षमताभन्दा बढी थुनुवा भएको कुराको अभिलेख राख्न माथिल्लो निकायमा जानकारी दिने व्यवस्था भए/नभएको
- ४.७ कैद ठेकिएका तथा कैद नठेकिएका बन्दीहरूको कैदको अवधि एवं छुटने मिति उल्लेख गरी अभिलेख राखिए/नराखिएको
- ४.८ कैदको अवधि कुनै कारणवस ज्ञात हुन नआएमा सोको जानकारीको लागि सम्बन्धित निकायसँग समन्वय गरी कैद अवधिको अभिलेख राखिए/नराखिएको
- ४.९ म्यादथप गरी राख्नु पर्ने बन्दीको विवरण तथा मुद्दाको अनुसन्धान कुन तहको अधिकृतबाट भएको हो, सो उल्लेख गरी अभिलेख राखिए/नराखिएको
- ४.१० अभिलेखहरूको सुरक्षाको उपयुक्त व्यवस्था भए/नभएको ।

५. कारागार तथा हिरासतको सुरक्षासम्बन्धमा

कारागार तथा हिरासत कक्षको सुरक्षा सम्बन्धमा अनुगमन गर्दा देहायका विषयमा ध्यान दिनु पर्नेछ:-

- ५.१ हतियारको सुरक्षा तथा त्यसको जिम्मा एवं जवाफदेहीताको सुनिश्चितता गरिए/नगरिएको
- ५.२ रासायनिक वस्तुहरू, अश्रुग्यास जस्ता सामग्रीहरूको सुरक्षित भण्डारण तथा अग्नी नियन्त्रक वस्तुहरूको व्यवस्था भए/नभएको

- ५.३ कारागार वा हिरासत कक्षहरूको द्वारहरूको (ढोका) साँचो (चाबी) को सुरक्षण तथा त्यसको जिम्मा एवं जवाफदेहिता उपयुक्त ढंगले तोकिए/नतोकिएको
- ५.४ थुनुवा वा कैदीहरूबीच हुने आपसी भगडा, हिंसा तथा आत्महत्याका प्रयासहरूको रोकथामको लागि विशेष व्यवस्था गरिए/नगरिएको
- ५.५ भान्सामा प्रयोग हुने हतियार तथा सामाग्रीहरूको सुरक्षित भण्डारणको व्यवस्था गरिए/नगरिएको
- ५.६ कारागार तथा हिरासतको विद्युतीय वायरिंग सुरक्षाको दृष्टिकोणले मजबुत बनाई विद्युतीय कारणबाट दुर्घटना हुन नसक्ने अवस्थाको व्यवस्था भए/नभएको
- ५.७ सुरक्षाको कारण देखाई कैदीबन्दीहरूको अधिकार घटाइने वा हनन् गरिने कार्यहरू गरिए/नगरिएको

६. कैदी तथा बन्दीहरूको अलग-अलग बसोवासको व्यवस्था सम्बन्धमा

कारागार र हिरासत केन्द्रमा राखिएका कैदिबन्दीहरूको लागि बसोवासको सम्बन्धमा अनुगमन गर्दा देहायका विषयमा ध्यान दिनु पर्नेछ:-

- ६.१ सरुवा तथा अन्य संक्रमित रोगहरू लागेका बन्दी तथा कैदीहरूलाई छुट्टाछुट्टै राखिए/नराखिएको
- ६.२ मानसिक रूपमा अशक्त भएका बन्दी तथा कैदीहरूलाई छुट्टै राखिए/नराखिएको
- ६.३ आफुलाई र अरुलाई हानी पुऱ्याउने तथा सुरक्षाको दृष्टिकोणले भिन्दा भिन्दै राखिनु पर्ने कैदिबन्दीहरूलाई छुट्टै राखिए/नराखिएको
- ६.४ महिला कैदिबन्दीहरूलाई छुट्टै राख्ने व्यवस्था भए/नभएको

- ६.५ बालबन्दी तथा बालकैदीहरूलाई बालसुधार गृहमा स्थानान्तरण गरिए/नगरिएको
- ६.६ शारिरिक रूपले अपांगता भएका र मानसिक रोगबाट ग्रसित बन्दी तथा कैदीहरूलाई सबै स्थानमा पहुँच सहित विशेष व्यवस्था गरिए/नगरिएको
- ६.७ गर्भवती कैदिबन्दीहरूको लागि स्याहार सुसार सहितको विशेष व्यवस्था भए/नभएको
- ६.८ आश्रित बालवालिकाहरूलाई छुट्टै बालगृहमा राखिए/नराखिएको र साना बालबच्चाहरूको लागि बाल स्याहार कक्षको व्यवस्था गरिए/नगरिएको
- ६.९ कैदि तथा बन्दीहरूलाई अलग अलग राखिए/नराखिएको

७. अनुशासनात्मक कार्यविधि सम्बन्धमा

कैदी तथा बन्दीहरूको अनुशासन सम्बन्धमा अनुगमन गर्दा देहायका विषयमा ध्यान दिनु पर्नेछ:-

- ७.१ कैदीबन्दीहरूको अनुशासन कायम गर्न आचारसंहिताको व्यवस्था भए/नभएको
- ७.२ अनुशासन उल्लंघनमा सजायको व्यवस्था सम्बन्धी कार्यविधि बनाई औपचारिक रूपमा व्यवहारमा स्थापित गर्न र प्रयोग गर्न सबैले देख्ने स्थानमा राखिए/नराखिएको

८. शिक्षा, सूचना तथा शीप विकास सम्बन्धमा

कैदिबन्दीहरूको शिक्षा, सूचना तथा शीप विकासको अवसर सम्बन्धमा अनुगमन गर्दा देहायका विषयमा ध्यान दिनु पर्नेछ:-

- ८.१ कैदिबन्दीहरूको शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकारको सुनिश्चितता भए/नभएको

- ८.२ कैदी बन्दी तथा उनीहरूको साथ बस्ने बालबालिकाको प्राथमिक शिक्षा अनिवार्य र निशुल्क गरिए/नगरिएको
- ८.३ कैदीबन्दीहरूको माध्यमिक शिक्षाको लागि शिक्षक तथा पाठ्य सामग्रीहरूको व्यवस्था गरिए/नगरिएको
- ८.४ कैदीबन्दीहरूको उच्च शिक्षा अध्ययन गर्नको लागि परीक्षा तथा पाठ्य सामग्रीहरूको पहुँचको व्यवस्था भए/नभएको
- ८.५ कारागारमा साक्षरता कार्यक्रमको व्यवस्था भए/नभएको
- ८.६ कारागार तथा हिरासतमा संचारका लागि टेलिफोन तथा पत्राचारको लागि हुलाक सेवाको व्यवस्था भए/नभएको
- ८.७ कारागार तथा हिरासतमा पत्रपत्रिका, पुस्तकालय तथा अध्ययन कक्षको व्यवस्था भए/नभएको
- ८.८ कारागार भित्र कामगर्ने अवसरहरूको सृजना तथा शीपमूलक तालिमहरूको संचालन र व्यवस्था भए/नभएको
- ८.९ कारागार तथा हिरासतमा व्यवस्थित ढंगले उत्पादन गरिएका सामग्रीहरूको उचित बजार व्यवस्थापन भए/नभएको

९. कारागार तथा हिरासत कक्षको भौतिक पूर्वाधार र सुविधा सम्बन्धमा

कारागार तथा हिरासत कक्षको भौतिक पूर्वाधार र सुविधा सम्बन्धमा अनुगमन गर्दा देहायका विषयमा ध्यान दिनु पर्नेछ :-

- ९.१ कैदीबन्दीहरू रहन, बस्नको निमित्त पर्याप्त भौतिक पूर्वाधारको व्यवस्था भए/नभएको
- ९.२ कैदीबन्दीहरूको संख्याको आधारमा पर्याप्त शौचालयहरूको व्यवस्था भए/नभएको

- ९.३ हातमुख धुने, लुगाधुने तथा नुहाउने स्थानहरूको लागि आवश्यक पर्ने साबुन, पानीसहित को व्यवस्था भए/नभएको
- ९.४ कैदीबन्दी सुत्ने, बस्ने स्थानमा उपयुक्त तापक्रम र प्राकृतिक उज्यालोको व्यवस्था गरिए/नगरिएको ।
- ९.५ यथासंभव धुम्रपान निषेध गर्ने काम एवं धुम्रपानको लागि छुट्टै स्थानको व्यवस्था भए/नभएको
- ९.६ मादक पदार्थ सेवनलाई प्रतिबन्ध लगाइए/नलगाइएको
- ९.७ व्यायाम गर्ने स्थान सहितको व्यायाम सामग्रीको व्यवस्था भए/नभएको
- ९.८ ओढ्ने, ओछ्याउने कपडाको पर्याप्त व्यवस्था भए/नभएको
- ९.९ कम्तिमा महिनामा एक पटक कपाल काटने सुविधा उपलब्ध भए/नभएको
- ९.१० क्यान्टिन तथा सुलभ रूपमा विक्रि वितरण गर्ने मूल्य सुचि सहितको पसलको व्यवस्था भए/नभएको
- ९.११ खानाको लागि मेस प्रणालीको व्यवस्था भए/नभएको
- ९.१२ पौष्टिक तथा स्वास्थ्यकर खाद्यान्न तथा स्वच्छ पीउने पानी आपूर्तिको व्यवस्था भए/नभएको
- ९.१३ समय समयमा विशेष पौष्टिक युक्त (Special Diets) खाद्यान्नको व्यवस्था भए/नभएको
- ९.१४ आ-आफ्नो आस्था अनुसार धार्मिक पुजापाठ स्वतन्त्र र निर्वाधरूपमा संचालन गर्न पाउने व्यवस्था तथा सो कार्यको लागि आवश्यक सामग्रीहरूको व्यवस्था भए/नभएको
- ९.१५ कैदीबन्दीहरूलाई ध्यान गर्ने तथा धार्मिक अभ्यास गर्ने स्थानको व्यवस्था भए/नभएको
- ९.१६ कैदीले कैद हुँदाका बखत ल्याएका तथा निजलाई पछि प्राप्त हुन आएका सामानको सुरक्षाको व्यवस्था भए/नभएको

९.१७ उपलब्ध गराइएका सेवा सुविधाहरूको मरम्मत, संभार तथा रेखदेख, अनुगमन एवं नियन्त्रणको व्यवस्था भए/नभएको

१०. कैदीबन्दीहरूको क्रियाकलाप सम्बन्धमा

कैदीबन्दीहरूको क्रियाकलाप सम्बन्धमा अनुगमन गर्दा देहायका विषयमा ध्यान दिनु पर्नेछ:-

१०.१ कारागार भित्र घुम्ने तथा आफन्त एवं कानून व्यवसायीसँग भेटघाट गर्ने कक्षको व्यवस्था भए/नभएको

१०.२ कानूनी परामर्श, मुद्दासम्बन्धी कागजातहरूको प्राप्ति र अदालती कारवाहीमा पहुँचको व्यवस्था भए/नभएको

१०.३ आफुले रोजेको कानून व्यवसायीसँग परामर्श गर्ने तथा असहाय, असमर्थहरूको लागि कानूनी सहायताको व्यवस्था भए/नभएको

१०.४ गुनासाहरु (Grievances) तथा समस्याहरु सुन्ने अधिकारीको व्यवस्था भए/नभएको

१०.५ समस्याहरूको छिटो समाधान गरिने प्रणाली र संयन्त्र विकसित भए/नभएको

१०.६ कैदीबन्दीहरूका बीचमा विभेद भए/नभएको? भएको पाइएमा त्यस्तो विभेदको अन्त्य गर्ने सम्बन्धमा प्रभावकारी काम भए/नभएको

१०.७ कैदीबन्दीहरूको बीच हुनसक्ने द्वन्द, अन्तर विरोध र भैँभगडाहरूलाई अनुगमन गर्ने, अनुशासन पालना गर्न लगाउने र द्वन्द व्यवस्थापन र मेलमिलापको लागि उपयुक्त सुनुवाई गर्ने संयन्त्रको व्यवस्था भए/नभएको ।

११. कैदीबन्दीहरूको स्वास्थ्य, उपचार तथा कारागार एवं हिरासत कक्षको सरसफाइ सम्बन्धमा

कैदीबन्दीहरूको स्वास्थ्य, उपचार तथा सरसफाइको बन्दोबस्तीको अनुगमन गर्दा देहायका विषयमा ध्यान दिनु पर्नेछ:-

११.१ चिकित्सा सेवा र सुविधा उपलब्ध भए/नभएको

११.२ आकस्मिक उपचार, उपचार सामग्रीको व्यवस्था तथा चिकित्सक र अस्पतालसम्मको सहज पहुँचको व्यवस्था भए/नभएको

११.३ विरामी भएको अवस्थाको जानकारी सम्बन्धित परिवार, नातेदारलाई चाँडो दिन सकिने संचार माध्यमको व्यवस्था भए/नभएको

११.४ अत्यावश्यक औषधी तथा प्राथमिक उपचारको सेवा चौबिसै घण्टा उपलब्ध भए/नभएको

११.५ विशेष उपचारको आवश्यकता पर्नेहरूको लागि विशेष व्यवस्था भए/नभएको

११.६ गर्भवती महिला, नवजात शिशु र तीनिहरूका आमाको लागि पौष्टिक आहार, विशेष रेखदेख तथा संरक्षण, ओढ्ने ओछ्याउने लुगाफाटो, तेलको समुचित व्यवस्था तथा न्यानोको लागि संभव भएसम्मको व्यवस्था भए/नभएको

११.७ कारागार तथा हिरासत भित्र सरसफाई तथा स्वस्थ वातावरण कायम भए/नभएको

११.८ रोग तथा फोहोर हुन नदिन आवश्यक सरसफाइको व्यवस्था मिलाए/नमिलाएको

११.९ हिरासत कक्ष तथा कारागारमा राखिनु पूर्व र रिहा भएपछि बन्दी तथा कैदीहरूको अनिवार्य रूपमा स्वास्थ्य परीक्षण तथा त्यसको अभिलेख राख्ने व्यवस्था भए/नभएको

१२. कैदीबन्दीहरूसँग गरिने व्यवहार सम्बन्धमा

कारागार तथा हिरासत अनुगमन गर्दा निम्न विषयमा ध्यान दिनु पर्नेछ :-

१२.१ कैदी तथा थुनुवाहरूलाई हतकडी, चेन, नेलकडी लगाए/नलगाएको

- १२.२ मानसिक यातना हुने गरी आखाँमा पट्टी बाँधेर वा एकान्तरूपमा हिरासत तथा कारागारमा राखिए/नराखिएको
- १२.३ कैदीबन्दीहरूलाई हिरासत तथा कारागारमा कुनै पनि प्रकारको शारिरिक तथा मानसिक यातना दिए/नदिएको
- १२.४ कारागार तथा हिरासतको भौतिक पूर्वाधारहरूको नियमित मरम्मत संभार भए/नभएको
- १२.५ तेस्रो पक्षबाट भएको कानूनी, आर्थिक लगायत अन्य विशेष सहयोगसम्बन्धी सूचना संकलन गरी दुरुस्त राखिए/नराखिएको
- १२.६ गोपनीयताको अधिकार सुनिश्चित भए/नभएको
- १२.७ कारागार निरीक्षण पुस्तिकाको व्यवस्था भए/नभएको
- १३. उजुरी सम्बन्धमा**
- कैदिबन्दीहरूलाई प्रशासनीक एवं सुरक्षा सम्बन्धी निकाय/अधिकारीहरूले गरेको दुर्व्यवहार, खासगरी यातना वा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार भएको अवस्थामा उपचारको लागी निम्नानुसारको व्यवस्था भए/नभएको सम्बन्धमा ध्यान दिनु पर्दछ:-
- १३.१ आफुमाथि भएको विभेद र दुर्व्यवहारको विषयमा सम्बन्धित निकायमा उजुरी दिने व्यवस्था भए/नभएको
- १३.२ उजुरीकर्ताको अनुरोध अनुसार उजुरीको विषयमा गोप्यता राखे/नराखेको
- १३.३ उजुरीको सम्बन्धमा सम्बन्धित निकायबाट तदारुकताका साथ सम्बोधन भए/नभएको
- १३.४ कारागार/हिरासतको प्रमुखसँग आफ्ना गुनासा राख्न पहुँच भए/नभएको

१३.५ उजुरी माथि भएका सम्बोधनहरू के कस्ता छन्, त्यसबारे तथ्यांक राख्ने गरे/नगरेको

१४. कारागार तथा हिरासत अनुगमनकर्ताहरूको सम्बन्धमा

आयोग लगायत सरोकारवाला निकायका प्रतिनिधिहरूले कारागार तथा हिरासतमा रहेका कैदिबन्दीहरूको अवस्था सम्बन्धमा अनुगमन गर्दा अनुसूचि १ र २ मा उल्लेखित निम्न कुराहरूमा ध्यान पुऱ्याउनु पर्दछ :-

- (क) अनुगमन भ्रमण टिपोट सम्बन्धी फाराम
(ख) अनुगमन भ्रमण सम्बन्धी चेकलिष्ट

१५. विविध

१५.१ यस मार्ग-निर्देशिकामा उल्लेखित न्यूनतम मापदण्डहरू अवलम्बन नभएको बारेमा गुनासो भए सम्बन्धित व्यक्तिले कारागार/हिरासतसँग सम्बन्धित जिम्मेवार निकायमा आफ्नो गुनासो/उजुरी राख्न सक्नेछ र सो को छाँयाप्रति वा छुट्टै उजुरी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई दिन सक्नेछ ।

१५.२ हिरासत तथा कारागारहरूको नियमित अनुगमनको आधारमा आधारभूत आवश्यकता सम्बन्धमा सुधारको निम्ति आयोगले नेपाल सरकारलाई आवश्यक सिफारिस गर्न सक्नेछ ।

***

अनुसूची १
अनुगमन भ्रमण टिपोट सम्बन्धी फाराम

१.१ व्यवहार

- यातना तथा दुर्व्यवहारको आरोप
- बल तथा अन्य बन्देजका उपायहरूको प्रयोग
- एकान्त कारावासको प्रयोग

१.२ संरक्षणका उपायहरू

- थुनुवाहरूलाई सुचित गर्ने कार्य
- तेश्रो पक्षलाई जानकारी दिन सकिने सम्भावना
- आन्तरिक नियम तथा कार्यविधिको पहुँच

१.३ अनुशासनात्मक कार्यविधि तथा सजाय

- कार्यविधिको संक्षिप्त वर्णन
- अनुशासन निकायको गठन
- प्रतिनिधित्व लगायत पुनरावेदन गर्ने सम्भावना
- दण्ड सजायको प्रकार तथा यसको नियमितता (समानुपातिकता)
- पक्राउ पछि चिकित्सकबाट परीक्षण
- प्रकार तथा कारणका आधारमा गरिएका दण्ड सजायको तथ्याङ्क
- अनुशासित एकाइ

१.४ उजुरी तथा निरीक्षण कार्यविधि

- उजुरी तथा निरीक्षण कार्यविधिको विद्यमानता
- कार्यविधिको स्वतन्त्रता
- कार्यविधिमा पहुँच (सहज र प्रभावकारी पहुँच ?)

१.५ विभिन्न थुनुवा बन्दीहरूलाई छुट्याउने कार्य

- थुनुवा बन्दीहरूको अभिलेख पुस्तिका
- विभिन्न खालका थुनुवा बन्दीहरूको संख्या (स्वदेशी, विदेशी)
- विदेशी नागरिकहरूको प्रतिशत
- लिङ्ग तथा उमेरका आधारमा वर्गीकरण

१.६ कारागार तथा हिरासत कक्षहरूको भौतिक अवस्था

- आकार र यसको क्षमता/हाल प्रत्येक कैदबन्दीहरूको कक्षमा राखिएको बन्दी संख्या
- प्रकाश, हावाको वहाव, फर्निचर, पुस्तक पत्र-पत्रिकाको उपलब्धता

१.७ खानपिन/व्यक्तिगत सरसफाइ

- खाना (गुणस्तर, मात्रा, प्रकार, पटक)
- विशेष खाद्य व्यवस्था (स्वास्थ्य, सांस्कृतिक र धार्मिक आधारमा)
- धारा (थुनुवा र अन्यका लागि धाराको संख्या, सरसफाई र प्रयोग गर्न पाउने पटक र मर्मतको अवस्था)
- सरसफाइ सुविधा (थुनाकक्ष भित्र र बाहिरको सरसफाइ)
- विस्तरा (गुणस्तर, सरसफाई र फेरबदलको स्थिति)
- धोबीको उपलब्धता
- स्वास्थ्यको अवस्था

१.८ समय व्यवस्थापन

- दिनहुँ थुनाकक्षमा बिताउने समय
- शारीरिक अभ्यासमा बिताउने समय
- दिनहुँ काम गरेर बिताउने समय
- दिनहुँ थुनाकक्ष बाहिर बिताउने समय
- प्रत्येक हप्ता खेलकुदमा बिताउने समय
- अन्य क्रियाकलापमा बिताउने समय

१.९ उपलब्ध क्रियाकलाप

- **काम:** काममा पहुँच, कामको प्रकार, काम गर्ने थुनुवाको प्रतिशत, काम गर्नुपर्ने बाध्यता, तलब, सामाजिक सम्पर्क, कार्यस्थलको वर्णन
- **शिक्षा:** अध्ययनमा पहुँच, उपलब्ध अध्ययनका क्षेत्रहरू (साक्षरता, माध्यमिक विद्यालय, व्यवसायिक तालिम, शीप विकास, विश्वविद्यालय शिक्षा) विषयहरूको बारम्बारता, यसका आयोजकहरू, शिक्षकहरू, अध्ययनरत थुनुवाको प्रतिशत, कक्षा कोठाको वर्णन
- **फुर्सद:** फुर्सदका क्रियाकलापका प्रकार, तिनमा पहुँच, फुर्सद कक्षहरूको वर्णन र खेल सुविधा, पुस्तकालय आदि
- **धार्मिक क्रियाकलाप:** धार्मिक (प्रतिनिधित्व गरिएका धर्महरू, पहुँचका सर्तहरू, निरन्तरता तथा भ्रमण अवधि) धार्मिक सेवा (पहुँच, परिसर), नित्यकर्म र खानपान जस्ता धार्मिक संस्कारहरू अनुशरण गर्न पाउने अवसर

१.१० बाह्य दुनियासँगको सम्पर्क

- **भ्रमण:** पहुँच, निरन्तरता, भ्रमणका सर्तहरू, भ्रमणको अवधि र यसको नियमितता, नातेदार केटाकेटी तथा श्रीमान्/श्रीमतीद्वारा हुने भ्रमण, भ्रमण कक्षको वर्णन

- **पत्राचार तथा नासो:** बारम्बारता र यसमाथि हुने छानबिन
- टेलिफोन (बारम्बारता, शर्तहरू, विदेशी नागरिकहरू)
- १.११ **स्वास्थ्यकर्मी/स्वास्थ्योपचारमा पहुँच**
  - चिकित्सक, नर्स, मनोचिकित्सक तथा मनोविश्लेषक र अन्य व्यक्तिहरूको संख्या र तिनको उपलब्धता
  - थुना चलान पछि गरिने स्वास्थ्य परीक्षण
  - स्वास्थ्य सेवाका निमित्त अपनाउनु पर्ने कार्यविधि
  - अस्पताल कक्ष, बेड संख्या, उपकरण र औषधि
  - सँगै स्वास्थ्य उपचार पाइरहेका अन्य व्यक्तिहरू
- १.१२ **कारागार-कर्मचारी**
  - विभिन्न प्रकारका कर्मचारीहरूको संख्या
  - पाले र कैदिबन्दीहरूका साथै व्यवस्थापन र कैदिबन्दीहरू बीचको सम्बन्ध
  - कारागार कर्मचारीहरूलाई प्रदान गरिने आधारभूत तथा निरन्तर प्रदान गरिने तालिमहरू
  - कारागार निरीक्षण पुस्तिका अध्यावधिक राखे/नराखेको

***

अनुगमन भ्रमण सम्बन्धी चेकलिष्टप

२.१ कारागारसम्बन्धी सामान्य जानकारी

- कारागारको नाम
- कारागारको प्रकार
- ठेगाना
- निकाय प्रमुखको परिचय
- सहायक प्रमुख (प्रमुखहरु) को परिचय

२.२ अनुगमन भ्रमणबारे सामान्य जानकारी

- भ्रमण मिति
- भ्रमणको प्रकार र उद्देश्य
- अधिल्लो भ्रमण भएको मिति
- भ्रमण दलका सदस्यहरुको परिचय

२.३ कारागार/संस्थापनको क्षमता

- प्रशासनिक क्षमता
- आम क्षमता
- भ्रमणको पहिलो दिनमा स्वतन्त्रताबाट बञ्चित गरिएका व्यक्तिहरुको संख्या (थुनुवाहरुको प्रकार, लिङ्ग, उमेर र राष्ट्रियताका आधारमा)
- विदेशी बन्दीहरुको प्रतिशत
- विदेशी बन्दीहरुको उद्भवस्थल
- लिङ्गीय आधारको विवरण
- नावालक थुनुवा र कैदबन्दीहरु

२.४ कारागार/संस्थापनको संरचना

- भवनहरुको वर्णन- भवन संख्या, कति पुराना हुन सो कुरा, तिनको अवस्था मर्मतसम्भार, सुरक्षा अवस्था
- थुनाकक्षहरुको वर्णन र तिनमा उपलब्ध सुविधाहरु

२.५ अनुगमन भ्रमण बारेमा जानकारी

- भ्रमणको सुरुआतमा भएको कुराकानी
- छलफल गरिएका विषयहरु
- थुनाका विविध पक्षहरु र सुझावहरु
- निरीक्षण/अनुगमनकर्ताको विवरण र मिति
- स्वतन्त्रताबाट बञ्चित व्यक्तिहरुले बताएअनुसारको कुरा
- थुनास्थलका निर्देशक तथा अन्य कर्मचारीहरुले जनाएअनुसारको कुरा
- भ्रमण दलले निरीक्षण गरेका तथ्य अनुसार पाइएको कुरा
- भ्रमणको अन्त्यमा छलफल गरिएका विषयहरु
- भ्रमणको अन्त्यमा प्राप्त जवाफहरु

२.६ उठाइनु पर्ने कदमहरु

- तत्कालीन
- मध्यकालीन
- दीर्घकालीन

२.७ साथमा राख्नु पर्ने सम्पर्क विवरणहरु

२.८ अनुगमन भ्रमणको निरन्तरता

२.९ आगामी भ्रमणमा हेरिनुपर्ने विषयहरु

***